

‘मैनबत्तीको शिखा’ कवितामा लयविधान

कमला रेग्मी

लेखसार

साहित्यका गद्य र पद्य विधामध्ये कविता पद्य विधा भएकाले यसमा लयविधानले विशेष महत्त्व राख्छ। गद्य कवितामा पनि लयात्मक सुगठनले भाव र कविताको बाह्य बनोटलाई कसिलो बनाएको हुन्छ। साहित्यका विधा शिक्षणमा गद्य या पद्य दुवै प्रकृतिका कविताभित्रको लयविधानलाई केलाइनु आवश्यक हुन्छ। अध्ययनका लागि छनोट गरिएको कवि भूपी शेरचनको ‘मैनबत्तीको शिखा’ कविताभित्रको अन्तर्लयाका काव्य सुगठनको कसिलो संरचना छ। भावगत बिम्वात्मक पक्ष र संरचनागत बाह्य पक्षमा यो कविताभित्र कविले शब्द तथा पङ्क्तिलाई पुनरावृत्ति गरेका छन्। कवितामा प्रयुक्त पङ्क्ति विन्यास, शब्द वा पदावली वा हरफको आवृत्ति र समानान्तरता, अनुप्रास, भाषिक विचलन, विशिष्ट शब्दको प्रयोग र चिन्ह प्रयोगलाई यस अध्ययनमा समावेश गरिएको छ। कविताभित्रकै विधागत गहिराइमा रहेर रूपपरक विश्लेषण अनुरूप लेखनको विशिष्ट पक्षलाई यस अध्ययनमा केलाइएको छ। गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित रहेर गरिएको यो अनुसन्धान कृतिपरक विश्लेषणमा आधारित छ। यस अध्ययनमा कविताभित्रको अन्तर्लयालाई केलाएर बिम्ब र त्यसको शिल्प पक्षलाई हेर्न सकिने मूल आधारलाई निक्कै गरिएको छ। कविता विधाको तात्त्विक सुगठन अन्तर्गत आन्तरिक र बाह्य बनोटसँग सम्बन्ध राख्ने लयविधानलाई अध्ययनको केन्द्रीय आधार बनाइएको छ।

मुख्य शब्दावली : अनुप्रास, भाषिक विचलन, रूपपरक विश्लेषण, शैलीविज्ञान, सङ्कथन, समानान्तरता।

विषय परिचय

कवितामा लयविधान अन्य साहित्यिक विधाका तुलनामा पृथक् तुल्याउने सबल आधार हो। अध्ययनका लागि छनोट गरिएको कविता ‘मैनबत्तीको शिखा’ भूपी शेरचन (वि.सं. १९९२-२०४६) द्वारा रचित गद्य कविता हो। उनका परिवर्तन (२०१०) नाटक, नयाँ भ्याउरे (२०११) कविता सङ्ग्रह, निर्भर (२०१५) गीत सङ्ग्रह, घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे (२०२६) कविता सङ्ग्रह र उनको मृत्युपछि शिव रेग्मीको सम्पादनमा भूपी शेरचनका कविता (२०५७) कृतिहरू प्रकाशित छन्। घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे कविता सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित ४२ वटा कवितामध्ये मैनबत्तीको शिखा पनि एक हो। यसमा कविले नारीको परिवर्तित अवस्थालाई मैनबत्तीको शिखासँग तुलना गरेका छन्।

शब्दमा ध्वनिको आरोह र अवरोह नै लय हो। लय शब्दले गहन एकाग्रता, तल्लीनता, तन्मयता, विलयन र सङ्गीतमा स्वरको आरोह-अवरोहको विशेष क्रम प्रवाह आदि अर्थबोध गराउँछ (लुइटेल्, २०६०, पृ.१३६)। लयलाई मानिसको आन्तरिक भावावेगका रूपमा लिएको पाइन्छ। कविताको प्रमुख अभिलक्षण भनेको नै लय हो। कवितालाई साहित्यका अन्य विधाबाट पृथक् बनाउने र मौलिकता प्रस्तुत गर्ने कार्य लयले नै गरेको हुन्छ। कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूले सन्दर्भसहित अर्थबोध गराउने हुँदा विशिष्ट शब्दहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ। तिनै शब्दको माध्यमबाट कवितामा लयात्मक भाव आएको हुन्छ। लयको उत्पत्ति, प्रवाह, गति, यति, विराम, आगाध आदिको मेलबाट हुन्छ। कवितालाई छन्द, अलङ्कार, वाक्यीय ढाँचा, समानान्तरता, विचलन लगायतका संरचनागत पक्षले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ।

लयविधानका आधारमा कविता पद्य र गद्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। वास्तवमा कविताको भाषा मुख्यतः ध्वन्यात्मक, वक्रात्मक, शब्द सौन्दर्यात्मक, अपूर्ण वाक्यीय, लयात्मक, गतिहीन न्यून विराम चिह्नित, अधिक सुगठित, कम स्पष्ट खालको हुन्छ (लुइटेल्, २०६०, पृ.१११)। पद्य कविता छन्दको

अनुशासनमा लेखिने भएकाले अनुप्रासीय योजना नियमित र व्यवस्थित हुन्छ । निश्चित शास्त्रीय नियम, लयगत एकरूपता र छन्दको अनुशासन नै पद्य कविताका विशेषताहरू हुन् । छन्दविहीन हुनु, लयगत वैशिष्ट्य रहनु तथा अभिव्यक्तिगत स्वतन्त्रता हुनुलाई गद्य कविताको विशेषता मान्न सकिन्छ । यसै आधारमा अनुप्रास, पद, पदावली र वाक्यको आवृत्ति, शब्द विपर्यय, आवृत्ति, चिह्न प्रयोग, परिवेश, आघातले गद्य कवितामा अन्तर्लय सिर्जना हुन्छ (शर्मा, २०७३, पृ. ४-१९) । शब्दमा प्रयुक्त हुने ध्वनिको माध्यमबाट गद्य कवितामा श्रुतिमा धुर्य उत्पन्न हुन्छ । अतः कविताको विश्लेषण गर्नका लागि आवश्यक विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये लय एक प्रमुख आधार हो । यस अध्ययनमा गद्य कविताको लयविधानका आधारमा मैनवतीको शिखा कवितालाई विश्लेषण गरिएको छ ।

यस कवितामा कविले नारीको अवस्थालाई बल्दो मैनवतीसँग अन्तर्लयात्मक संयोजन गर्दै विम्बात्मक आधारलाई पेस गरेका छन् । कविले नारीका स्वरूप र अवस्थालाई बाध्यता मात्र नभएर प्राकृतिक यथार्थमा प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा भौतिक समाप्तप्राय भए पनि प्रिया, पत्नी र मातृत्वको प्रतिपादनबाट जीवनलाई सार्थक पार्नुपर्ने नारी जीवनको महिमागान गरिएको छ (गैरे, सन् २०११, पृ. १९) । यस अध्ययनमा कविले कविताभित्र संयोजन गरेका विषयवस्तुलाई शैलीवैज्ञानिक आधारमा केलाइएको छ । शैलीविज्ञान भाषिक विश्लेषणमा आधारित अध्ययनीय विधि हो । यसले साहित्यमा प्रयुक्त भाषाको विविध प्रयोगहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ । जानाजान प्रयोग गरिएका विशिष्ट भाषिक प्रयोगदेखि यसले सूक्ष्म र जटिल प्रयोगहरूको पनि विवेचना गर्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. २४२) । यस अध्ययनमा संरचनात्मक हिसाबमा यस कृतिको बुनोट र शब्द प्रयोगद्वारा उत्पन्न हुने लयविधानलाई केलाइएको छ ।

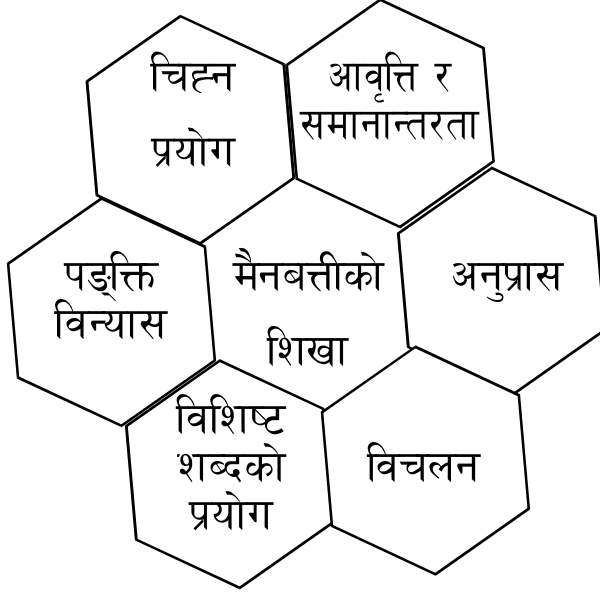
अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनमा कवि भूपि शेरचनद्वारा लिखित ‘मैनवतीको शिखा’ कवितालाई कविता सिद्धान्तका आधारमा कविताभित्र प्रयुक्त पङ्क्ति विन्यास, आवृत्ति वा समानान्तरता, अनुप्रास, विचलन, विशिष्ट शब्द प्रयोग र चिह्न प्रयोगको पक्षबाट लयविधानको आधारलाई निकर्षण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

लयविधान पद्य साहित्यको पहिचानको आधार हो । गीत, गजल, कविता जस्ता गेयात्मक विधाभित्र रहने आरोह-अवरोहलाई नै लय भनिन्छ । वस्तुतः लयविधान भाषिक स्वर, व्यञ्जन वर्णको साम्य-वैषम्यसहितको उच्चारणको कालगत प्राप्ति हो (गैरे, सन् २०११, पृ. २०) । यसले कवितालाई लयात्मक र श्रुतिमाधुर्यता प्रदान गरेको हुन्छ । कविता-काव्यमा विशिष्ट भाषिक विन्यासबाट लय सिर्जना भएको हुन्छ । यसले श्रवणमा मिठास ल्याउँछ । पद्य कवितामा छन्दको नियमलाई अक्षरशः पालना गरिएको हुन्छ । स्वाभाविक रूपमा छन्दमा गेयात्मक गुण रहने भएकाले पद्य कविताहरू बढी स्थायी आधारमा लयात्मक हुन्छन् । यसमा अक्षर संरचनाभित्र गति, यति, मात्राले लयलाई प्रभावकारी बनाएका हुन्छन् । यसको विपरीत गद्य कवितामा छन्दोबद्ध नियममा जसरी बन्धन हुँदैन । गद्यात्मक कवितामा छन्द नभए पनि लय हुन्छ । गद्य कवितामा पङ्क्ति विन्यासको असमान अवस्थाबाट पनि लय सिर्जना हुन्छ । यस्ता कवितामा कहीं न्यून शब्दको वितरण, कहीं अधिकतम वितरण र कहीं असमान शब्दहरूको वितरण हुन्छ । कुनै-कुनै कवितामा रिक्त वा शून्य शब्दहरूको वितरण पनि पाइन्छ । यस्ता विविध आधारबाट गद्य कवितामा पनि उत्कृष्ट किसिमको लय सिर्जना भएको हुन्छ । पङ्क्ति विन्यास, अनुप्रास, शब्दहरूको वैपरीत्यमूलक प्रयोग, लेख्य चिह्नहरूको प्रयोग, विचलन, विशिष्ट शब्दको पुनरावृत्ति, विशिष्ट ध्वन्यात्मक शब्दको माध्यमबाट यसमा लय सिर्जना हुन्छ । कविता सिद्धान्त अन्तर्गत कविताका संरचक घटकभित्र

परिचय, वस्तु, सहभागी (पात्र, चित्र, बिम्ब), परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैलीको प्रयोग आदि पर्दछन् । यसमध्ये भाषाशैली विन्यास अन्तर्गत ‘लयविधान’ लाई अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार तय गरिएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयोग भएका लयविधानका आधारहरूलाई निम्नानुसारको सैद्धान्तिक धारमा रहेर विश्लेषण गरिएको छ :

प्रस्तुत अध्ययनलाई माथि उल्लिखित आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । कविताभिन्न रहेको रूपपरक विश्लेषणका आधारमा लयविधानको संरचनात्मक पक्षलाई केलाइएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन कवि भूपी शेरचनद्वारा लिखित ‘मैनवत्तीको शिखा’ कविताको लयविधानमा आधारित भएकाले यसमा ‘शैलीवैज्ञानिक अध्ययन पद्धति’ लाई अपनाइएको छ । यस अध्ययनमा पूर्वीय काव्य सिद्धान्त अन्तर्गत कविताका संरचक घटकहरूका आधारलाई अपनाइएको छ । यसमा कृतिभिन्नको संरचनात्मक पक्षमा मूलतः लय संरचनालाई शाब्दिक र आर्थिक सारका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । अतः यस अध्ययनमा ‘मैनवत्तीको शिखा’ कवितालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा तथा विभिन्न काव्यात्मक विश्लेषण, शोध अध्ययन, सिद्धान्त, समीक्षात्मक टिप्पणी आदिलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरेर पुस्तकालयीय सामग्रीको अध्ययनबाट गुणात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

‘मैनवत्तीको शिखा’ कविताको विश्लेषण

पङ्क्ति विन्यास : सैद्धान्तिक मान्यता

कवितामा लयविधानका लागि पङ्क्ति विन्यास एउटा आधारभूत तत्त्व हो । गद्य कविताहरू शास्त्रीय नियम र अनुशासनमा आधारित बद्ध लय ढाँचामा नरहेर मुक्त लय ढाँचामा आधारित हुन्छन् । यस्ता कवितामा पङ्क्ति विन्यासको क्रम असमान, अनियमित र विविधतापूर्ण हुन्छ । कहीं लामा-लामा त कतै छोटो-छोटो पङ्क्तिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । पङ्क्तिगत विन्यासका क्रमलाई संरचनात्मक आधारमा सबल बनाउन लेखक सचेत रहन्छ । यसर्थ संरचनामा वस्तुको आन्तरिक र अन्तःसम्बन्धित नियम,

विनियम वा व्यवस्थाको समुच्चय हुन्छ । यसभित्र कृतिको पूर्णता, घटकहरूको प्रकार्य र कृतिको स्वायत्तता निहीत हुन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ. २५०) । कविताभित्र कतिपय पङ्क्तिहरूको पटक-पटक पुनरावृत्ति भएको हुन्छ । यसरी संरचित कविताहरूले पङ्क्तिहरूले गद्य कवितामा रहेको लयगत अन्तर्प्रवाहलाई सूचित गरेका हुन्छन् ।

विश्लेषण

गद्यकवि भूपी शेरचनद्वारा लिखित ‘मैनवतीको शिखा’ कविता १०३ शब्द र ३६ पङ्क्ति वा हर फमा संरचित छ । साभा प्रकाशन (२०६४, पृ. ३) द्वारा प्रकाशित ‘घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे’ कविता सङ्ग्रहमा समेटिको यस कवितामा पङ्क्ति वा हरफलाई छुट्याएर लेखिएको पाइँदैन । कवितामा प्रयुक्त ३६ पङ्क्तिमध्ये लक्ष्मणप्रसाद गौतम र नेत्र एटमद्वारा सम्पादन गरिएको ‘प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता’ (२०७४, पृ. १३६) भित्र राखिएको यस कवितामा भने ४ श्लोकको विभाजनलाई देखाइएको पाइन्छ । यसमध्ये ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध’ तथा ‘शिखा मैनवतीको’ दुई हरफको पहिलो श्लोक आफैँमा पूर्ण छ । यो श्लोक अन्य तीन श्लोकको अन्त्यमा दोहोरिएर आएकाले यसले स्थायी अन्तराको काम गरेको छ । यो दुई हरफको श्लोकले पङ्क्ति विन्यासमा माधुर्य प्रदान गरेको देखिन्छ ।

मैनवतीको शिखा कवितामा प्रयुक्त चार श्लोकमा प्रयोग भएका हरफहरूमध्येको संरचनामा व्यापक असमानता देखिन्छ । पद्य कवितामा मूलतः चार पाउ वा हरफको एक श्लोक मानिने भए पनि गद्य कवितामा सो बन्धन रहँदैन । यसो हुँदा यहाँ पहिलो श्लोकमा दुई हरफ, दोस्रोमा १२ हरफ, तेस्रोमा ११ हरफ र चौथो श्लोकमा ११ हरफको संयोजन भएको देखिन्छ । कवितामा हरफको शब्द सङ्ख्या तथा वर्ण सङ्ख्यामा असमानता छ । यसमा बढीमा पाँचओटा शब्द भएकामध्ये...‘तर, हर्षले हाँसिरहेछ आँखाको नानी’ (पृ. ३) हरफ र ...‘जब कि उसलाई आएछ याद’ (पृ. ४) सबैभन्दा लामा दुई हरफ हुन् भने...‘मानौँ’ (पृ. ३) र ...‘एकसाथ’ (पृ. ४) दुईओटा एकशब्दे सबैभन्दा छोटो हरफ रहेका छन् । यसका अतिरिक्त यस गणनामा लयात्मकताका आधारमा ‘थकित-थकित’, ‘चकित-चकित’, ‘एकलै-एकलै’, ‘धप्प-धप्प’, ‘तप्प-तप्प’ जस्ता पूर्णद्वित्वयुक्त शब्दलाई दुई शब्दका रूपमा गणना गरिनु सान्दर्भिक ठानिएको छ । यस आधार मा कवितामा प्रयुक्त ३६ ओटा हरफका शब्द सङ्ख्यालाई समग्र रूपमा यसरी तालिकीकृत गर्न सकिन्छ :

एक शब्दे हरफ	दुई शब्दे हरफ	तीन शब्दे हरफ	चार शब्दे हरफ	पाँच शब्दे हरफ
२ ओटा	१३ ओटा	११ ओटा	८ ओटा	२ ओटा
जम्मा हरफ सङ्ख्या : ३६		हरफमा प्रयुक्त जम्मा शब्द सङ्ख्या : १०३		

कवितामा प्रयुक्त हरफमध्ये वर्णगत तहसम्म पुगेर हेर्दा सबैभन्दा धेरै १५ ओटासम्मको वर्ण (स्वर र व्यञ्जन) मा...‘तर, हर्षले हाँसिरहेछ आँखाको नानी’ (पृ. ३) एउटा हरफ तय भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा थोरै दुईओटा वर्ण भएको ...‘मानौँ’ (पृ. ३) एक हरफ बनेको छ । समग्र कवितामा प्रयुक्त ३६ ओटै हरफलाई हेर्ने हो भने १५ ओटा वर्णको एक हरफ, १४ वर्णको एक हरफ, १२ ओटा वर्णको दुई हरफ, १० ओटा वर्णको दुई हरफ, ९ ओटा वर्णको सात हरफ, ८ ओटा वर्णको पाँच हरफ, ७ ओटा वर्णको १३ हरफ, ६ ओटा वर्णको दुई हरफ, ५ ओटा वर्णको एक हरफ, ४ ओटा वर्णको एक हरफ, २ ओटा वर्णको एक हरफहरूबाट कविताको वाच्य संरचना निर्माण भएको छ । प्रस्तुत तथ्यहरूलाई आधार मान्दा यस कवितामा पङ्क्तिगत र शब्दगत वितरण असमान, अनियमित र विविधतापूर्ण रहेको पाइन्छ । त्यसैले यो कविता छन्दको अनुशासनमा नरहेर मुक्त लयमा संरचित छ ।

समग्र रूपमा हेर्दा यस कवितामा रहेका ३६ हरफमा १०३ शब्दमाधुर्यको संयोजन रहेको छ। कवितामा कुनै पनि हरफमा समापिका क्रियाद्वारा कर्ता, कर्म र क्रियात्मक संयोजन गरिएको छैन। शब्दगत असमान वितरणका आधारमा यस कवितामा पङ्क्तिहरू वितरित भएका छन्। यसरी कवितामा देखिएका अनियमित पङ्क्ति विन्यासले अन्तर्लयलाई सङ्केत गरेको छ। यस कविताको प्रत्येक पङ्क्तिमा गति, यति र लयको खण्ड सुरक्षित रहेको छ। सबै पङ्क्तिमा आफ्नै गद्य लयात्मक भाव उनिएर आएको पाइन्छ। काव्यात्मक घटकमा पनि आपसी सहसम्बन्ध कायम हुँदै कविता सुसंरचित छ। प्रस्तुत कवितामा पदावली र समग्र वाक्यमा हुने विरामबाट लय सिर्जना भएको छ।

आवृत्ति र समानान्तरता : सैद्धान्तिक मान्यता

कवितालाई विशिष्ट बनाउने उद्देश्यसहित भाषिक तहमा हुने पुनरावृत्ति नै आवृत्ति र समानान्तरता हो। एउटा सङ्कथनमा समान वर्णदेखि शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्यहरू र अनुच्छेदको पुनरावृत्ति हुन्छ। विचलन अनियमितता र समानान्तरता अतिरिक्त नियमितता भएकाले समानान्तरता विचलनको विपरीत देखापर्ने उपकरण हो। भाषिक एकाइ (रूपिम, शब्द, पदसमूह, उपवाक्य, वाक्य) का तहमा बाह्य र आन्तरिक समानान्तरता रहेका हुन्छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. २५२)। यसर्थ आन्तरिक समानान्तरता र बाह्य समानान्तरता दुवै रूपमा आवृत्ति रहन्छ। समानान्तरता भाषिक रूपहरूको पुनरावृत्ति भएकाले यो ध्वनि, शब्द, वाक्य र अर्थका तहमा प्रतिफलित हुन सक्छ (भट्टराई, २०७२, पृ. ८९)। कविताको भाव, विचार वा कथ्यमा देखिने पुनरावृत्तिलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ। अर्थको तहमा हुने यस प्रकारको समानान्तरतालाई आर्थी समानान्तरता पनि भनिन्छ। त्यस्तै भाषाको बाह्य रूपमा अर्थात् ध्वनिदेखि वाक्य र अनुच्छेदसम्म हुने पुनरावृत्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ। कवितामा प्रयोग भएको भाषा ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदावली, वाक्य र अनुच्छेद आदिको तहमा देखिने पुनरावृत्ति नै बाह्य समानान्तरता हो। फलतः अतिरिक्त नियमितताबाट कवितामा लयको सिर्जना भएको पाइन्छ। यसरी आवृत्ति र समानान्तरता पनि कवितामा लय निर्माणको महत्त्वपूर्ण घटक हो।

विश्लेषण

प्रस्तुत कवितामा आवृत्ति र समानान्तरताका आधारमा सैद्धान्तिक पक्षसँग राखेर हेर्दा कतिपय वर्णहरूको आवृत्ति र समानान्तरता अत्यधिक धेरै र कतिपयको कम रहेको देखिन्छ। लघुतम भाषिक एकाइका आधारमा भएको वर्णगत आवृत्तिलाई हेर्दा /श/, /भ/, /त/, /न/, /ध/, /ख/, /म/, /क/, /प/, /थ/, /र/, /ज/, /व/, /ल/, /छ/, /ग/, /द/, /य/, /च/, /झ/, /ह/, /स/, /ब/ जस्ता व्यञ्जन वर्णहरूको अन्य वर्णको तुलनामा बढी आवृत्ति भएको छ। कवितामा प्रकम्पित, वत्स्य, सघोष, अल्पप्राण वर्ण /र/ ध्वनिको सबैभन्दा धेरै ३० पटक पुनरावृत्ति भएको छ। स्पर्शी, कण्ठ्य, अल्पप्राण, अघोष वर्ण /क/ को २३ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। त्यस्तै नासिक्य, वत्स्य, अल्पप्राण, सघोष वर्ण /न/ २१ पटक स्पर्शी, दन्त्य, अल्पप्राण, अघोष वर्ण /त/ २० पटक आवृत्ति भएको छ भने संस्कृत वर्ण तालव्य /श/ को १६ पटक आवृत्ति भएको छ। सङ्घर्षी, अतिकण्ठ्य, महाप्राण, अघोष वर्ण /ह/ तथा नासिक्य, द्वयोष्ठ्य, अल्पप्राण, सघोष /म/ दुवै वर्णको १३ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। स्पर्शी, द्वयोष्ठ्य, अल्पप्राण, अघोष /प/ वर्ण ११ पटक दोहोरिएर कवितामा आएको छ। अन्तस्थ, दन्त्य, अल्पप्राण, सघोष वर्ण /व/ ९ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। त्यस्तै गरेर पार्श्विक, वत्स्य, अल्पप्राण, सघोष /ल/ तथा सङ्घर्षी, वत्स्य, अल्पप्राण, सघोष /स/ दुवै वर्णको ८ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। स्पर्शी, कण्ठ्य, अल्पप्राण, सघोष /ख/ वर्ण र स्पर्शी, दन्त्य, महाप्राण, सघोष /ध/ दुवै वर्णको ७ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। स्पर्श सङ्घर्षी, वत्स्य, महाप्राण, अघोष /छ/ वर्ण र स्पर्शी, द्वयोष्ठ्य, अल्पप्राण, सघोष /ब/ वर्णहरू ६ पटक पुनरावृत्ति भएका छन्। अन्तस्थ, वत्स्य, अल्पप्राण, सघोष /य/ वर्ण ५

पटक पुनरावृत्ति भएको छ। स्पर्शी, द्वयोष्ठ्य, महाप्राण, सघोष /भ/ वर्ण ४ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। स्पर्शी, दन्त्य, महाप्राण, अघोष /थ/ वर्ण स्पर्श सङ्घर्षी, वत्स्य, अल्पप्राण, सघोष /ज/ वर्ण स्पर्शी, कण्ठ्य, महाप्राण, अघोष /ग/ वर्ण र स्पर्शी, दन्त्य, अल्पप्राण, सघोष /द/ चारवटै वर्ण ३-३ पटक आवृत्ति भएका छन्। त्यस्तै गरेर स्पर्श सङ्घर्षी, वत्स्य, अल्पप्राण, अघोष /च/ वर्ण र स्पर्श-सङ्घर्षी, वत्स्य, महाप्राण, सघोष /भ/ दुवै वर्ण दुई पटक पुनरावृत्ति भएको छ।

यस कवितामा व्यञ्जन वर्णको तुलनामा स्वर वर्णको प्रयोग धेरै कम रहेको छ। कविताभिन्न /अ/ स्वर वर्णको ११ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। /ए/ वर्ण ६ पटक, /इ/ वर्ण ३ पटक र /उ/ वर्ण २ पटक पुनरावृत्ति भएका छन्। ...‘होसमा आएर’ (पृ.३) र ...‘शिर अलिक उठाएर’ (पृ.४) मा ‘आएर’ र ‘उठाएर’ शब्दमा आउने ‘ए’ प्रत्ययमा ‘ए’ स्वर र ‘र’ व्यञ्जनको मिश्रण र ‘एर’ को आवृत्तिले अन्तर्लयको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। उल्लिखित सन्दर्भमा वर्णहरूको आवृत्तिले यस कवितामा मुक्त अन्तर्लयको सिर्जना भएको पाइन्छ।

कवितामा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध’ तथा ‘शिखा मैनवतीको’ (पृ.३) दुई हरफको पहिलो श्लोक बाँकी रहेका तीन श्लोकको अन्तमा स्थायी वा ध्रुव पदका रूपमा पुनरावृत्ति भएको छ। यसको अर्थ कविताभरि यी दुई हरफ चार पटक दोहोरिएर आएका छन्। त्यस्तै गरेर शब्दगत तहमा पाँचौँ र सातौँ हरफको अन्त्यमा ‘रेर’ प्रत्यय लागेका शब्द क्रमशः ‘गरेर’ र ‘छरेर’ बाह्य समानान्तरता भएको छ। दोस्रो हरफमा ‘नवयुवती’ र तेस्रो हरफमा ‘पुत्रवती’ शब्दमा गरी ‘वती’ प्रत्ययको दुई पटक पुनरावृत्ति भएको छ। यसरी पदावलीगत तथा शब्दगत तहमा आएको पुनरावृत्तिले अन्त्यानुप्रासको ढाँचातर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ। यसरी नै ‘थकित-थकित’, ‘चकित-चकित’, ‘एकलै-एकलै’, ‘धप्प-धप्प’ र ‘तप्प-तप्प’ गरी पाँचओटा पूर्ण द्वित्व भएका दश शब्दले व्याकरणिक आवृत्तिक आधारमा कवितालाई अनुप्रासयुक्त बनाएको छ। जसमध्ये एकलै, धप्प, तप्प कोशीय शब्दको आवृत्ति भएको छ भने ‘थकित-थकितभै’, ‘चकित-चकितभै’ पूर्ण द्वित्वमा ‘च’ र ‘थ’ वर्णसँग समान ‘कित’ प्रत्यय रहेको देखिन्छ। (यद्यपि ‘थाक्’ धातुमा ‘इत’ प्रत्यय लागेर बनेको थकित र संस्कृत शब्द ‘चकित’ (चक+क्त) मा क्रमशः ‘कित’ प्रत्ययको अर्थगत आधारमा हुने सम्बन्ध भने होइन) साथमा ‘भै’ निपातको आवृत्ति भएकाले यसमा व्याकरणिक तथा कोशीय संयोजन भएको छ। यसले लय ढाँचामा अनुप्रासयुक्त संरचनालाई मिठास थपिदिएको देखिन्छ।

शब्दको तहबाट हेर्दा प्रस्तुत कवितामा ‘मानौँ’, ‘भै’ (निपात), ‘पछि’ र ‘तिर’ (नामयोगी) र ‘एकलै’ शब्द दुई-दुई पटक पुनरावृत्ति भएका छन्। त्यस्तै गरेर ‘यो’, ‘कुनै’ र ‘अनुहार’ शब्द तीन-तीन पटक पुनरावृत्ति भएका छन्। ‘हो यो’ भनेर दुई पटक आएका पदावलीगत तहको अवस्था रहेको छ भने ‘हो’ र ‘यो’ लाई मात्र हेर्दा तीन-तीन पटक दोहोरिएर श्रुतिरम्यता थपेको देखिन्छ। त्यस्तै ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध’ र सँगै आएको ‘शिखा मैनवतीको’ सहितको दुई हरफको सिङ्गै श्लोक सुरुमा आएपश्चात्का बाँकी तीन श्लोकको अन्त्यमा पहिलो श्लोकको दशौँ पङ्क्तिपछि र दोस्रो तथा तेस्रो श्लोकमा नौ-नौ पङ्क्तिपछि पुनरावृत्ति भएकाले कवितालाई अभै श्रुतिमाधुर्यता थपिदिएको छ। यी पदावलीहरू शीर्षकीय भावधारासँग सुसम्बद्ध भएर आएका देखिन्छन्। सबै श्लोकसँगको भावलाई गाँसेर गीतको स्थायी अन्तरा जसरी आवृत्ति हुँदै पूर्वापर सम्बन्ध स्पष्ट बनाएर आएको मैनवतीको शिखा कवितामा यो दुई हरफे श्लोकको आवृत्तिले लयात्मक पक्षलाई अभि बढी बलियो बनाएको छ।

अनुप्रास : सैद्धान्तिक मान्यता

कवितामा लय सिर्जनालाई अनुप्रासयुक्त विन्यासद्वारा सुरम्य बनाइएको हुन्छ। आदि, मध्य वा अन्त्यमा आउने वर्ण, शब्द वा पदावलीगत आवृत्ति तथा अनुप्रासयुक्त रम्यताले कवितामा लयात्मक

पक्षलाई बलियो बनाउँछ। कविताको भावगत ओजलाई अनुप्रासीय सुगठनद्वारा बढी सौन्दर्य प्रदान गर्न मद्दत पुगेको हुन्छ। यसर्थ काव्यमा वर्णको आवृत्तिलाई अनुप्रास मान्न सकिन्छ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले साहित्यभित्र अलङ्कारको महत्तामाथि विषद् चर्चा गरेको पाइन्छ। साहित्यमा प्रयोग हुने अलङ्कारका भेद (शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार) मध्ये शब्दालङ्कारभित्र पर्ने अनुप्रास अलङ्कारले काव्यात्मक चामत्कारितालाई संयोजन गरेको हुन्छ। अनुप्रास अलङ्कारभित्र पनि छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास र अन्त्यानुप्रासलाई मुख्य मानिन्छ। उही क्रममा व्यञ्जन वर्णको पुनरावृत्तिलाई अनुप्रास भनिन्छ। यसमा व्यञ्जनसँगै उही स्वर दोहोरिनु आवश्यक हुँदैन (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ.६२)। आनुप्रासिक विन्यासले कवितामा लयको सिर्जना गरेको हुन्छ। निश्चित अक्षर, अक्षर समूह, पद, पदावली वा वाक्यांशको आवृत्ति हुन्छ। पद्यात्मक कवितामा अनुप्रासले छन्दको संयोजनबाट महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई निर्वाह गर्दछ। हरफको अन्तिममा हुने अनुप्रास एक वर्णको एक पटक, अनेक वर्णको एक पटक वा अनेक वर्णको अनेक पटक आवृत्तिबाट उत्पन्न हुने अन्त्यानुप्रासलाई वृत्त्यनुप्रास भनिन्छ। व्यञ्जन समूहको एक वा अनेक पटकको आवृत्तिबाट सिर्जित अनुप्रासलाई छेकानुप्रास र तालु दन्त्य आदि स्थानमध्ये एउटै स्थानबाट उच्चारण हुने शब्दालङ्कारयुक्त अनुप्रासलाई श्रुत्यनुप्रास भनिन्छ। यी अनुप्रासमा ध्वनि र अक्षर संरचनाको विशिष्ट आवृत्ति रहेको पाइन्छ। यसबाट काव्यमा लय सिर्जना हुन्छ। गद्य कवितामा नियमबद्ध रूपमा अनुप्रासीय योजना पाइँदैन। यद्यपि गद्य कवितामा लय उत्पादनका लागि अनुप्रास नभई हुँदैन। यसरी कवितामा प्रयोग हुने अनुप्रासले गद्य कवितामा लयको सिर्जना गरेको हुन्छ।

विश्लेषण

यस कवितामा शुभ्र, शान्त र शिखा जस्ता शब्दहरूमा अनुप्रासको सिर्जना भएको छ। शुभ्र, शान्त र शिखा शब्दको ‘श’ वर्णको आवृत्तिले यस कवितामा आद्यानुप्रासको काम गरेको छ। जस्तै :

शुभ्र, शान्त र स्निग्ध

शिखा मैनवतीको। (पृ.३)

यसरी कविताको पङ्क्तिमा आएको ‘श’ तथा ‘स्निग्ध’ शब्दमा आधा ‘स’ व्यञ्जन वर्णको आवृत्तिले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ। यस कवितामा मध्यानुप्रास पनि सशक्त भएर आएको छ। कवितामा आएको चकित, थकितमा आएको ‘कित’ र बलिरहेछ, ढलिरहेछमा आएको ‘रहेछ’ शब्दको आवृत्तिले मध्यानुप्रासलाई सशक्त बनाएको छ। त्यसै गरी पहिलो हरफको चकितभैं, थकितभैं, दोस्रो हरफको पानी, नानी र तेस्रो हरफमा आएको धप्प-धप्प, तप्प-तप्प आदिले अन्त्यानुप्रासको कार्य गरेको पाइन्छ। यसरी यस कवितामा आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको सुन्दर संयोजनबाट कवितामा लय सिर्जना भएको छ।

आँखाभरि वेदनाको पानी

तर, हर्षले हाँसिरहेछ आँखाको नानी। (पृ.३)

यी दुई हरफमा ‘वेदनाको पानी’ र ‘आँखाको नानी’ शब्दावलीका बिचमा क्रमशः ‘...नाको पानी र ...खाको नानी’ को अनुप्रास मिलेर आएको छ। यी हरफमा शब्दालङ्कारका आधारमा अनुप्रास अलङ्कारभित्रको अन्त्यानुप्रासीय संयोजन भएको छ भने अर्थालङ्कारका आधारमा यसमा उपमा अलङ्कार रहेको देखिन्छ :

उपमेय : युवती

उपमान : सन्तान

धर्म : आँशु

वेदना र पानीको सम्बन्ध तथा आँखाको नानीको सम्बन्ध वा सादृश्यलाई बोध गराउँदा पीडाले रसाउने आँखा र हर्षले रमाउने आँखाको एकै सादृश्य सम्बन्धमा ‘आँशु’ लाई सङ्केत गरेको देखिन्छ। यसर्थ सन्तान प्राप्त भएपछिको खुशी र त्यसअघिका पीडालाई फरक प्रकृतिका ‘आँशु’ सँग गाँसिएर यसमा अन्तर्लयको संयोजन भएको छ। यसका साथै यस कविताभित्र हरफको तहमा र पदावलीको तहमा भएको अनुप्रासीय संयोजनले पनि अन्तर्लय सिर्जनामा सहज तुल्याएको देखिन्छ :

एकातिर धप्प-धप्प
बलिरहेछ अनुहार
अर्कातिर तप्प-तप्प
ढलिरहेछ अश्रुधार । (पृ.४)

माथिको हरफमा ‘एकातिर र अर्कातिर’ तथा ‘बलिरहेछ’ र ‘ढलिरहेछ’ विपरीत अर्थबोध भएर आउँदा अर्थालङ्कार अन्तर्गत तुल्ययोगिताको बोध हुन्छ भने ‘धप्प-धप्प’ का लागि ‘तप्प-तप्प’ र ‘अनुहार’ का लागि ‘अश्रुधार’ विचको आपसी अनुप्रासीय सम्बन्ध गाँसिएको देखिन्छ। यसमा एकातिर शब्दलङ्कार अन्तर्गत बलिरहेको अनुहार र ढलिरहेको अश्रुधारविचको अभेद्य सम्बन्धलाई गाँसिएको छ भने अर्कोतिर अुकरणात्मक शब्दको पूर्ण द्वित्वयुक्त शब्दका रूपमा ‘धप्प-धप्प र तप्प-तप्प’ आएको छ। यसरी लय संयोजनमा माथिल्लो दुई हरफले तल्लो दुई हरफसँग अर्थ विपरीत तर सम्बन्ध समान भएर अन्तर्लयचेतलाई बोध गराएको देखिन्छ। प्रस्तुत र अप्रस्तुतविच एउटै धर्मको आधारलाई जोडेर तुल्ययोगिता बोध भई अर्थालङ्कारमा तुल्ययोगिता र शब्दालङ्कारमा आदि-मध्य र अन्त्यानुप्रासको राम्रो संयोजनद्वारा लयात्मक धार यसमा सशक्त भएको छ।

जब कि उसलाई आँछ, याद
एकसाथ (पृ.४)

यी दुई हरफमा ‘याद’ र ‘साथ’ शब्दविचमा अनुप्रासीय सम्बन्ध छ। यसका साथै संरचनात्मक पक्षबाट लयात्मक आधारलाई हेर्दा समग्र कवितामा ‘मुस्काइरहेको (हरफ १०), नवयुवतीको (हरफ १२), मैनवतीको (हरफ १४) निहालिरहेको (हरफ २१), पुत्रवतीको (हरफ २३), मैनवतीको (हरफ २५) र विधवाको (हरफ ३०), अनुहार हो (हरफ ३१), पतिको (हरफ ३४), मैनवतीको (हरफ ३६)’ शब्द र पदावलीविचमा क्रमशः हरफगत अन्तर भएर अन्त्यानुप्रासीय अन्तर्लय सिर्जित भएको छ।

विचलन : सैद्धान्तिक मान्यता

लियो स्पिटजरले ‘शैलीलाई मानकबाट विचलन हुनु’ हो भनेर मानेका छन्। भाषामा आफ्नै प्रकारको परम्परा र नियम व्यवस्था हुन्छ। कुनै पनि भाषामा प्रायः सम्पूर्ण वक्ताहरूद्वारा स्वीकार गरिएको भाषिक व्यवस्थालाई नै भाषाको मानक रूप भनिन्छ (ढकाल, २०५२, पृ.१)। भाषाको यही मानक रूपको क्रमभङ्ग गर्नु नै विचलन हो। सामान्य भाषिक नियमको अतिक्रमण अर्थात् मानकेतर प्रयोगलाई विचलन भनिन्छ। यो कोशीय, व्याकरणिक, वर्णनात्मक, आर्थी, भाषिकागत, प्रयुक्ति, लेखिमिक जस्ता आधारमा व्याख्येय रहन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ.२५१)। कविता रचना गर्ने क्रममा भाषाको मानक रूपमाथिको अतिक्रमण नै विचलन हो। पद, पदावली, व्याकरणिक नियम, कोशीय अर्थ, पदक्रम आदिको विचलनले कवितामा लय सिर्जना गरेको हुन्छ। विचलनका कारण गद्य कवितामा आन्तरिक वा बाह्य लय सौन्दर्यको संयोजन भएको पाइन्छ। विचलनले गद्य कवितामा विशिष्ट किसिमको लयको सिर्जना गरेको हुन्छ।

विश्लेषण

हरेक भाषामा नियम र व्यवस्था हुन्छ। मानक रूप र साहित्य सिर्जनामा पनि आफ्नै पृथक् पक्षहरूले भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन्। यद्यपि मानक पक्षको आक्रमणको असान्दर्भिक प्रयोगले भने

कविता वा साहित्यलाई दोषरहित तुल्याउन सक्दैन । कतिपय अवस्थामा भने विचलनयुक्त सचेतना हुँदा भने कविता वा साहित्यमा अन्तर्लय र मिठास थपिन्छ । यस कवितामा नेपाली भाषाको मानक नियमको प्रयोग भएको छैन जुन काव्य भाषामा पाइने विशेषताभित्रै पर्छ । यसमा भाषिक विचलन रहेको पाइन्छ । कविताभित्र भएका पद, पदावलीमा क्रमभङ्गता छ । यी पङ्क्तिमा कर्ता, कर्म र क्रियाको मानक अनुक्रमको विचलन भएको छ । जस्तै : ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध शिखा मैनवतीको’ मा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध’ भनेर विशेषण पदलाई राखिएको छ । यसमा क्रियापदलाई लोप गराइएको छ । कर्म अर्थात् विस्तारक वाक्यको रूपमा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध’ भनेर मैनवतीको शिखालाई बोध गराउने विशेषणयुक्त पदावली आएको छ । यसको विन्याससहित वर्णन गरिएको विषय ‘मैनवती’ प्रयोग गरिसकेपछि विधेय पद ‘छ’ पदलाई उल्लेख गरेर पनि कथ्य वा वस्तुको सौन्दर्यातिशय अवस्थालाई अभिव्यक्त गर्न सकिन्थ्यो । यसर्थ यस कवितामा काव्यभाषाले प्रभाव पार्ने हुनाले सोभो र मानक पक्षको विचलन भएको छ ।

यसका साथै कवितामा प्रयुक्त ‘कौमार्य छरेर’, ‘हर्षले हाँसिरहेछ आँखाको नानी’, ‘सन्तुष्ट आँखा हो यो’ जस्ता आर्थी विचलनका सफल प्रयोगमा प्रस्तुत कविता सशक्त देखिन्छ । यसो गर्नुको मुख्य उद्देश्य कवितामा कवितात्मक लय निर्माण गर्नु हो । कवितामा प्रयुक्त केही उदाहरणद्वारा विचलनका केही पक्षलाई प्रस्तुत गर्न देखिन्छ :

- व्याकरणिक विचलन : अनुहार हो यो कुनै (हरफ ११, पृ.३) (मानक : यो कुनै अनुहार हो ?)
- शाब्दिक/पदावलीगत विचलन : शिखा मैनवतीको (हरफ १, पृ.३) (मानक : मैनवतीको शिखा)
- आर्थी विचलन : कौमार्य छरेर (हरफ ७), वेदनाको पानी (हरफ १५) (पृ.३) (कौमार्य छरिँदैन, पानी भन्ने नाम शब्द कुनै वेदनाको या त कुनै खुशीको हुन नसक्ने)

प्रस्तुत केही उदाहरणद्वारा विश्लेषण गर्दा यस कवितामा मूलतः व्याकरण सम्बन्धी संरचनामा, शब्द तथा पदावलीको तहमा, अर्थ संयोजनको तहमा विचलनका क्षेत्रलाई केलाउन सकिन्छ । अतः यस कवितामा कवि शेरचनद्वारा शब्द र पदावलीगत विचलनद्वारा काव्य सौन्दर्यलाई झल्काउने जमर्को गरिएको देखिन्छ ।

विशिष्ट शब्दको प्रयोग : सैद्धान्तिक मान्यता

कवितामा विशिष्ट शब्दहरूको पुनरावृत्तिबाट पनि लय उत्पन्न हुन्छ । कवितामा प्रयोग हुने यस्ता विशिष्ट शब्दहरूलाई सम्बोधक शब्द पनि भनिन्छ । यस्ता शब्दहरू आदि, मध्य र अन्त्य जहाँ पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । पटक-पटक प्रयोग हुने यस्ता शब्दले कवितामा श्रुति माधुर्य सिर्जना गर्दछन् । कविताको प्रभावकारिता तथा सौन्दर्य तत्त्वको स्थापनार्थ प्रतीक र बिम्बको संयोजन आवश्यक रहन्छ । (भट्टराई, २०७०, पृ.२६) । कविताको भाव प्रवाहका लागि सम्बोधक शब्दहरू विशिष्ट मानिन्छ । यस्ता शब्दले भावलाई एक वाक्य वा एक-एक अनुच्छेदसँग अर्को वाक्य वा अनुच्छेदलाई संयोजन गर्ने कार्य गर्दछन् । सम्बोधक शब्दको प्रयोगले कविता आकर्षक मात्र नभएर आवृत्तिले उत्कृष्ट लयको सिर्जना गरेको हुन्छ । रिचार्ड बाउम्यानको सम्पादन सिद्धान्तका आधारमा हेर्दा उनले सम्पादन कार्यको सिलसिलामा विधाको भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण मान्दछन् । उनका अनुसार लोकसाहित्य र कलाको व्याख्या गरे जसरी नै आलङ्कारिक भाषा र समानान्तरताले भूमिका निर्वाह गर्दछ । प्रयोक्ताले प्रयोग गर्ने भाषाको आन्तरिक तथा बाह्य रूपले काव्यात्मक सौन्दर्य निर्माणमा भूमिका खेलेको हुन्छ (भट्टराई, २०७२, पृ.८८-८९) । काव्यसौन्दर्यलाई कसिलो पार्न कविले शब्दको चयन तथा त्यसको सुगठनमा ध्यान दिइनु सान्दर्भिक हुन्छ । शब्दको अनावश्यक रखाइ वा अनुपयुक्त शब्द चयनले कविताको गुणात्मक पक्ष फितलो बन्न पुग्छ ।

विश्लेषण

विशिष्ट शब्दहरूको प्रयोगद्वारा मूलतः गद्य कवितामा श्रुतिरम्यतालाई कायम गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस प्रकृतिको कवितामा व्यक्ति, वस्तु तथा स्थान कुनै पनि विषयलाई पटक-पटक सम्बोधन गरेर लय सिर्जना गरिएको हुन्छ। यसरी प्रयोगमा ल्याइने शब्दले भावगत प्रवाहलाई निरन्तरता दिएको तथा सशक्त बनाएको हुन्छ। प्रस्तुत कवितामा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध शिखा मैनवतीको’ भन्ने पदावलीलाई पटक-पटक दोहोर्‍याएर नारीको शारीरिक अवस्थालाई बोध गराइएको छ। मैनवतीको अर्थ निरन्तर क्षयोन्मुख रहन्छ। उसको रूप विलय हुँदै जान्छ। ऊ आफू प्रज्वलित भएर अरूलाई प्रकाश दिइरहेको छ। यद्यपि आफू निरन्तर जलिरहँदा क्षयीकृत भइरहेको हुन्छ। यसरी नै उसले आफ्नो भौतिक अवस्थालाई समाप्त पारेको हुन्छ। नारीले पनि उसै गरी सन्तानका लागि आफ्नो रूप र यौवनलाई क्षयीकरण गरेको आलङ्कारिक भावलाई कविले सङ्केत गरेको छन्। यसरी मैनवतीको तीन अवस्थालाई यस कवितामा व्याख्या गरिएको छ :

- (१) प्रज्वलित अवस्था : रूपवती (यौवनावस्था)
- (२) पग्लिरहेको अवस्था : रूपह्रासोन्मुखता (यौनको क्षीणावस्था)
- (३) क्षयोन्मुख अवस्था : रूपह्रास (यौन चाहनाको अन्त्य अर्थात् वैराग्यको स्थिति)

पहिलो श्लोकमा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध शिखा मैनवतीको’ भन्ने पदावली संरचनाले प्रज्वलित ज्योतिरूप मैनवतीको प्रथम रजस्वलापछि यौवनावस्थामा प्रवेश गरेकी नवयौवनालाई सङ्केत गरेको छ। दोस्रो पटक दोहोरिएर आएको ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध शिखा मैनवतीको’ भन्ने हरफले प्रज्वलित भएर पग्लिरहेको मैनवतीसँग तुलना गरिएको छ। यसले घोर प्रसवपीडाले अश्रुपात भए पनि पुत्रवती बनी मातृत्व सुखले गौरवान्वित भएको अवस्थालाई बोध गराएको छ। त्यस्तै तेस्रो पटक आएको ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध शिखा मैनवतीको’ पदावलीले बल्दै र पग्लिँदै गर्ने मैनवतीको अस्तित्वहीन अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ। भौतिक सत्ता समाप्त हुँदै गएर निम्न लागेको मैनवतीको शिखाको पतिवियोगको अकल्पनीय दुःखद घडीमा पतिसँगको प्रथम मधुरात्रिको स्मरण गरिरहेकी नारीसँग तुलना गरेर विशिष्ट शब्दको प्रयोग गरिएको छ।

यस कवितामा कवि शेरचनले अनुप्रास योजनासँग गाँस्ने हेतुले शब्दगत मिठासलाई कायम राख्न खोजेका छन्। कवितामा प्रयुक्त नवयुवती, पुत्रवती, पति जस्ता शब्दको प्रयोगले भावात्मक र गेयात्मक पक्षलाई रोमाञ्चक तुल्याएको छ। कविताभिन्न मुक्तलय, ललित गद्य र चयनात्मक संरचनालाई अग्रभूमिकरण गरेकाले मुक्तलय, ललित गद्य र चयनात्मक संरचना प्रभावशाली प्रेरक बनेको छ। यसमा विपर्यासको स्थितिले जीवन सुन्दर, सुखद, काम्य र रमणीय छ तथापि पीडादायी पनि छ भन्ने बोध हुन्छ (गैरे, सन् २०११, पृ. २५)। हुन त कविले नारीको रूप लावण्यद्वारा सौन्दर्यको प्रतीकात्मक सन्दर्भलाई जोड्ने अभिष्ट राखेको देखिन्छ तथापि जगत्लाई ज्योति दिएर आफू सकिँदा उज्यालो पनि सकिने प्राकृतिक यथार्थद्वारा अन्ततः विसङ्गतिबोध भएको देखिन्छ। नारीका तीन अवस्थामा शरीर राजनीतिको दार्शनिक सन्दर्भ र सामाजिक चेतका विभ्रमहरू पनि भाव पक्षभिन्न अटाएको भान हुन्छ। अर्थ सौन्दर्यका आधारबाट हेर्दा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध शिखा मैनवतीको’ पदावलीले नारीको विभिन्न रूप र अवस्थाद्वारा विशिष्ट किसिमको लय सिर्जना भएको छ। फलतः प्रस्तुत कविता लय र सौन्दर्यले अन्तर्लयमा पूर्ण कृति बनेको पुष्टि हुन्छ। मैनवतीको विम्बका माध्यमबाट कवितामा शाब्दिक तथा अर्थगत सम्बन्ध र संयोजनको एउटा पूर्ण सङ्कथन स्थापित भएको छ।

चिह्नको प्रयोग : सैद्धान्तिक मान्यता

कवितामा प्रयोग भएका लेख्य चिह्नले कविताको लय सिर्जनामा प्रभाव पारेको हुन्छ । पद्य कवितामा प्रयुक्त छन्द संयोजनका कारण लेख्य चिह्नभन्दा छन्दयुक्त लयात्मकताले बढी प्रभाव पारेको हुन्छ भने गद्य कवितामा लेख्य चिह्नको संयोजनले पद्यको तुलनामा बढी प्रभाव पारेको देखिन्छ । योजक, अल्पविराम, पूर्णविराम, विश्वयसूचक, प्रश्नवाचक, अर्धविराम जस्ता चिह्नले कविताको लयात्मक प्रवाह तथा आरोह-अवरोहलाई प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ । कतिपय अवस्थामा रिक्तताबोधक चिह्नद्वारा कविताको भाव, भाषा, गति, यतिमा असर पर्दछ । यसर्थ कविताको गेयात्मक, श्रुत्यात्मक, गत्यात्मक आधारमा चिह्नले विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । श्रुतिमाधुर्यता, पङ्क्ति विन्यासको मिलानका लागि भाषिक प्रयोगलाई कविले ध्यान दिएका हुन्छन् । यसको सार्थकतालाई शब्द र पङ्क्तिको पुनरावृत्तिले पनि भूमिका खेल्छ । साथमा चिह्न प्रयोगले कविताको भाव, लयात्मक सुरम्यता जस्ता विषयमा पनि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सम्बन्ध राखेको हुन्छ ।

विश्लेषण

कवि शेरचनले मैनवतीको शिखा गद्य कवितामा अल्पविराम, पूर्णविराम, योजक चिह्नद्वारा लयात्मक भावभञ्जनलाई उनेका छन् । यी चिह्न प्रयोगका कारण कविताको भाव, भाषा, गति, यति र लयमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ :

शुभ्र, शान्त र स्निग्ध

शिखा मैनवतीको ।

(पृ.३)

यस कवितांशमा कविले ‘शुभ्र र शान्त’ शब्दविचको गति र यतिलाई अल्पविराम चिह्नद्वारा छुट्टयाएका छन् । यसमा ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध’ शब्दका विचको सामीप्यतासँग अल्पविरामद्वारा आरोह र अवरोहको स्थितिलाई संयोजन गरिएको छ । ‘शिखा मैनवतीको’ पदावलीमा पूर्णविरामद्वारा विश्रामलाई सङ्केत गरिँदा पङ्क्ति विन्यासमा सहजीकरण भएको छ ।

मानौँ,

प्रथम रजस्वलापछि

स्नान गरेर

शारदीय घाममा

आफ्नो कौमार्य छरेर.....

(पृ.३)

उपर्युक्त कवितांशमा ‘मानौँ’ पछि प्रयुक्त अल्पविराम चिह्नले कविताको गति र यतिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ । यसपछि आएका पङ्क्ति विन्यास र पूर्वापर क्रमलाई निरन्तरता दिन यो शब्दमा आएको एउटा मात्र अल्पविराम चिह्नले पनि विशेष भूमिका निर्वाह गरेको छ । माथिको अंशपश्चात् आएको कवितांशले पनि पूर्वापर सहसम्बन्धलाई इङ्गित गरेको छ :

थकित-थकितभैँ

चकित-चकितभैँ

एकलै-एकलै मुस्काइरहेको.....

(पृ.३)

प्रस्तुत पद्यांशमा प्रयुक्त योजक चिह्नले शब्दको पुनरावृत्तिका माध्यमबाट लय सिर्जनामा महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई निर्वाह गरेको छ । गद्य कवितामा पङ्क्तिको नियमित संयोजन र प्रवाहको सिलसिला नमिल्ने हुँदा चिह्नले त्यसमा भनाइलाई पूर्णता प्रदान गरेको हुन्छ । यस कविताभित्र प्रयोग भएका ‘तप्प-तप्प, धप्प-धप्प’ जस्ता पुनरावृत्ति भएका अर्थात् पूर्ण द्वित्वयुक्त शब्दलाई योजक चिह्नद्वारा पठनीय र श्रवणीय तुल्याइएको छ ।

आँखाभरि वेदनाको पानी
तर, हर्षले हाँसिरहेछ आँखाको नानी
मानौँ, अप्रेसनपछि..... (पृ.३)

उल्लिखित हरफको भावार्थलाई स्पष्टीकरण गर्न अर्थात् कवितांशको पूर्वापर सहसम्बन्धलाई गाँस्न अल्पविरामको आफ्नै किसिमको भूमिका रहेको देखिन्छ। ‘तर, मानौँ’ मा प्रयोग भएका अर्धविरामले शब्दको यति वा विश्रामको आधारभूमिका रूपमा भूमिका खेल्छ। फलतः लयात्मक पक्षमा सङ्केतकको भूमिका निर्वाह भएको छ :

जब कि उसलाई आएछ याद
एकसाथ

सुहागरात र स्वर्गीय पतिको ।..... (पृ.४)

माथिको हरफलाई हेर्दा एउटा सङ्कथनलाई कवितांशमा पूर्णता प्रदान गर्ने गरी पूर्णविरामको प्रयोग भएको छ। गद्य कवितामा आउने चिह्न प्रयोगको तहबमोजिम मैनवतीको शिखा कविताको रचना भएको छ। यस कविताभित्र चारपटक प्रयोग भएको हरफ ‘शुभ्र, शान्त र स्निग्ध- शिखा मैनवतीको’ आफैँमा पूर्ण सङ्कथन बनेर आएको छ। त्यस्तै गरेर कविताभित्र ‘नवयुवतीको, पुत्रवतीको, पतिको’ शब्दका पछि पूर्णविराम आएकाले कवितालाई विश्राम र अनुप्रास योजनामा सहज तुल्याएको देखिन्छ। यसर्थ यस कवितामा प्रयोग भएका चिह्नका आधारबाट पनि भाषिक मिठासलाई कायम गर्दै अन्तर्लय सिर्जनामा मद्दत पुगेको छ।

निष्कर्ष

साहित्यका गद्य र पद्य विधामध्ये पद्य विधाअन्तर्गत पर्ने कविता विधाको मुख्य पहिचानको आधार लय सिर्जना हो। काव्यमा विशिष्ट शब्दको प्रयोग भएको हुन्छ। भाषिक विन्यासद्वारा सृजित लयसुगठनभित्र साहित्य सजिन्छ। श्रवणमा मिठास भर्ने लयबोधले गेयात्मक धर्मलाई निर्वाह गराउँछ। अतः गद्य कविता र पद्य कवितामा छन्दयुक्तता र छन्दमुक्तताले पृथक्-पृथक् लयलाई बोध गराएको देखिन्छ। कवितामा कोरा कल्पनाभन्दा यथार्थमा र भावुकताभन्दा वस्तुगततामा जोड दिनु आधुनिकतावादी चिन्तनको विशेषता हो। विषयवस्तु मात्र नभएर शिल्प पक्षमा आधारित भएर पनि आधुनिक कविता संरचित हुन्छन् (गौतम, २०६६, पृ.५८६)। यसर्थ भाषा शिक्षण तथा विधा शिक्षणमा शिक्षकले कविताको अन्तर्लयलाई खोज्नु आवश्यक हुन्छ। कवि शेरचनद्वारा लिखित यस ‘मैनवतीको शिखा’ कवितामा अन्तर्लयको फलकले प्रकृतिबिम्बमा नारी जीवनको त्रिचरणको अवस्थालाई बोध गराएको छ। यसमा कविले दृश्यबिम्बद्वारा मानव जीवनको एक श्रृङ्खलालाई बोधगम्य तुल्याएका छन्। जीवनमूलक रम्यतामा मार्मिक भावलाई वर्ण र मात्रागत वितरणद्वारा आवृत्तिगत अन्तर्लयात्मकताभित्र कसैकाले यो कविता सबल देखिन्छ। मैनवतीको शिखाभित्र एउटी नारीबिम्ब र उनको जिन्दगीको भाव द्रवित भएकाले नारीलाई त्यागमय प्रतिमूर्ति बनाइएको बोध हुन्छ। यसर्थ कविताभित्र नारीत्व भावको सहज उद्बोधन भएको छ।

दृश्य विधानगत संयोजनमा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारले यस कविताभित्र नारीलाई सृजना स्रोत र त्यागकी प्रतिमूर्ति मानिएको छ। रागात्मक लयात्मकताको सुगठनभित्र कविताले अन्तर्लयलाई वर्ण, शब्द र पदावलीका रूपमा पुनरावृत्तिका साथमा, द्वित्वका साथमा र पङ्क्तिगत पुनरावृत्तिका साथमा मिठास भरेको छ। यसर्थ यस कवितामा मुक्त लयात्मकता छ। वर्ण र मात्राको वितरण र आवृत्तिबाट कविताले बिम्ब र भावलाई सहज रूपमा उनेको छ। शाब्दी र आर्थी विचलनले कविता सौन्दर्यलाई भरेको हुन्छ। फलतः समानान्तरताको स्थिति यस कवितामा सृजित छ। यसर्थ अभिधात्मक अर्थमा रहेर

मैनवत्तीलाई व्यञ्जनात्मक प्रतीति गराउने यस कविताले गद्य लयभिन्न पनि अन्तर्सौन्दर्यबोध गराएको छ । यसमा अन्तर्लयको सुगठनलाई कसिलो र सार्थकरूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- गैरे, गोपालप्रसाद (सन् २०११), “मैनवत्तीको शिखा” कविताको संरचनावादी विश्लेषण, *के.एम.सी. जर्नल*, काठमाडौं : काठमाडौं मोडेल कलेज ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), *समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद र नेत्र एटम (सम्पा., २०७४), मैनवत्तीको शिखा, *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- ढकाल, बाबुराम (२०५२), समकालीन नेपाली कवितामा भाषिक विचलन (अप्रकाशित), *स्नातकोत्तर शोधपत्र*, त्रि.वि., काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- भट्टराई, ध्रुवप्रसाद (२०७२), कविताको सन्दर्भपरक विश्लेषण, *शोधमूलक अर्धवार्षिक प्रज्ञा*, अङ्क २, पूर्णाङ्क १११ (वैशाख-भदौ), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), *समय सौन्दर्य पर्यावरण र कविता*, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, तर्कना (२०७३), गद्यकवितामा लयविधान, *प्रयोगशालाको प्रयोग*, काठमाडौं : पुष्प मिडिया प्रा.लि. ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६३), *पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना साहित्य सिद्धान्त*, (दोस्रो संस्करण) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शेरचन, भूपी (२०६४), मैनवत्तीको शिखा, *धुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे* (बाह्रौं संस्करण), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

लेखक

कमला रेग्मी नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत नेपाली विषयमा दर्शनाचार्य तहमा अध्ययनरत हुनुहुन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली शिक्षाबाट स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गर्नुभएकी रेग्मीले यसअघि एएमसी जर्नलमार्फत “माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको पदवर्ग पहिचान क्षमता” शीर्षकको अनुसन्धानपरक लेख प्रकाशन गर्नुभएको छ । उहाँ भाषा, भाषा शिक्षा, लोकसाहित्य तथा साहित्यका क्षेत्रमा बढी रुचि राख्नुहुन्छ ।